

RİBÂT-I MELİK
HAKANÎ SÜLÂLESİNDEN İBRÂHİM-OĞLU
ÇU TİĞİN İKİNCİ NAŞR ŞEMSÜ'L-MÜLK
VE HARCANG'DE H. 471/1078'DE YAPTIRDIĞI
KÜLLİYYE

EMEL ESİN*

I. Şemsü'l-Mülk'ün Aile Çevresi:

Kök-Türk sülâlesinden (550-745) indikleri beliren “Hâkânî Türk,” “Türk Hâkânları veya Afrâsiyâb-oğulları”¹ diye hemzamân-larınca tanınmış hânedân (840-1220), M. 926 sıralarında İslâm dinini kabûl edip, ilk büyük Türk Müslüman devletinin kurucuları olarak, âbidevî çapta, İslâmî Türk mimârisini de tesis etmiş oldu. Vakfiye-lerden anlaşıldığı üzere, imâr faâliyeti, bilhassa dînî gayret içinde, Allah'ın idâresini kendilerine tevdi ettiği kulların hayrı için yapılmakta idi. Hâkânî hükümdârları içki içmezlerdi ve aralarında, çocuk iken ihtidâ edip, Türklerin çoğunun Müslüman olmasına yol açan Satuk Bugra Han² başta, velî mertebesinde sayılan şahsiyetler yetişmişti.³ Dünyevî hayâta vedâ edip, 451/1024'te dervîş olan 'Alî-oğlu Manşûr ile, yaklaşan bir savaşı önleyip, nice insanı ölümden kurtarmak için, kendini tehlikeye koyarak Gazne sultanı Maḥmûd'a, yalnız başına ricâya giden, yine 'Alî'nin oğlu Naşr Arslan İlik (ölümü 402/1012), böyle olağanüstü şahsiyetlerden idiler. Önceki bir araştırmanın mevzûu,⁴ Naşr-oğlu Böri Tigin Tamğaç Bugra Hâkan Birinci İbrâhîm de⁵ (444-60/1052-68), Samarkand'da yaptırdığı câmii,

* Dr. Emel Esin, Türk Sanat Tarihi ve Ortaçağ Orta Asya tarihi uzmanı.

¹ Pritsak (1955), s.v. Id. (1951).

² Esin (1978), indeks, s.v. Id. (1980), index, s.v.

³ Barthold (1900), I, 133-35. Id. (1928), 318-19. Pritsak (1955), 256. Nafisî, 1200.

⁴ Esin (1979), 37-56.

⁵ Barthold (1900), 84-87, 172. Togan, 2. Nafisî, 1401. Ibnu'l-Aşîr, IX, 300-301. 'Utbî'ye atf (Ref. to 'Utbî): Barthold (1928), 273.

hastahâne ve medreselerin vakfiyelerinde, faziletli bir kimse olarak gözükmektedir. Târihlerde, “Büyük Tamğaç Hâkân” unvâm ile geçen bu hükümdâr, çok dîndâr olup, helâl kaynaktan geldiğini bilmediği bir hediye, veya vergiyi almazdı. Eşkiyâyı, orduda kullanmak vesilesi ile, aldatıp saraya toplayarak, idâm ettirecek kadar da sert bir idareci idi. Atalarında kaydedilmeyen bir husûsiyet, dünyevî zevklerin câzibesine karşı meyl, Tamğaç Hâkân’a atf edilen şiirlerde dikkati çekmektedir. Muammâ denen tarzda, Arapça, Farsça, Türkçe kelimelerin birleştirilmesi ile bilmece hâline sokulan bir şiirde, saray kapısında, bir genç kimse ile karşılaştığını anlatmaktadır. ‘Utbi’nin de bildirdiği üzere, Hâkân’lerin resmî rengi olan kara levnde elbiseli, başında bir şâh (dal: boynuz, veya tüy, yahut mücevherli dal) ile süslü külâh olan bu genç kimseyi, şâir-hükümdâr, bir âhû ve kendini, avcı pars vechesinde görmekte idi. Sanata olan meclûbiyetini, Tamğaç Hâkân, bir manevî zaaf sayardı. Kendi adını ölümsüz kılacak bir saray yaptırırken, mimârî meselelere o kadar dalmıştı ki, yorgunluktan, adâlet vazîfesini ihmâl etmişti. Bir şikâyetçinin sitemi üzerine, teessürden ağlamıştı. Ömrünün sonunda, felç inmesi onu daha mahkûm etmeden de, bir vâizin tenkidine üzülererek, hükümrânlıktan vaz geçmek, “kapısını devlet işlerine kapatmak” istemişti.

Vicdân sâhibi bu hükümdarın bir hareketi, hemzamanlarını, hattâ târihçileri şaşırılmıştır. Samarqand’lı Abû’l-Ķâsım gibi, fazilet ile ün salmış bir âlimi neden öldürtmüştü? Samarqand’lı Abû’l-Ķâsım o derecede hürmet uyandırmış bir kimse idi ki, şahâdetinin kendi duasının neticesi olduğu dahî imâ olunur.⁶ Hacca gittiği zaman, Hazret-i Peygamber’e ilk vahy gelen Hira dağındaki mağarayı ziyâret ile orada, Allah’tan, şahâdet “devlet”ini dilemişti. Hocamız Profesör Zeki Velidi Togan, Hanefî mezhebinde halkı birleştirmeye uğraşan Tamğaç Hâkân’a belki, (İslâmî vicdan hürriyetini savunmak için), ulemânın karşı çıktığını tahmîn eder. Barthold’a göre ise, devrin bütün hükümdarları ulemânın⁷ halk üstündeki nüfûzundan endişede idi. Nitekim, aşağıda Ahmed Han ile görüleceği gibi, ulemânın kararı, hükümdârı ölüme bile mahkûm edebilirdi. Ulemâ, sınırlarındaki “gâzî”lere de ders verdiğinden, ordu üzerine de müessir idiler. Devlet işlerini idâre eden vezîrlere ise, ulemânın vergi muâ-

⁶ Barthold (1900), 85. Mu’in, 59-60. Togan, 3. Barthold (1928), indeks, s.v.

⁷ Bkz. (See), not (note) 61 inf. Tuğra: Mu’in, 80-81.

fiyeti ve zenginleşmesi ile, “Tuğra’nın hilâl kaşına leke düşeceğini” ve yoksul halkın vergi altında ezileceğini söylüyordu. Samarqand’lı Abû’l-Kâsım’ın şahâdeti, böyle karışıklıklar içinde, bir iftirâ neticesinde olabilmisti.

II. Şemsü’l-Mülk :

Tamgaç Hâkân’ın oğlu, bu yazının kahramanı, İbrâhîm-oğlu Abû’l-Hasan Çu Tigin İkinci Naşr Şemsü’l-Mülk ⁸ (460-72/1068-80), “akl ve ilmde kemâl derecesine ermiş”, “âdil pâdişâh” vasfında biri olarak, babası daha hayâtta iken, devlet işleri uhdesine verilmişti. Zamanın meşhûr ulemâsından Şûmân’lı ‘Abdullah-oğlu Muhammed’in ve birçok diğer hocaların talebesi olarak, hadîs ilminde, rivâyet edecek mertebeye yükselmiş idi ve İbn Mâkûlâ’nın güzîde muhaddisler hakkındaki eserinde yer alacaktı. İbn Mâkûlâ, onun hattatlığının güzel olduğunu ve ilimlerin çoğunu bildiğini söylemektedir. Babası gibi, mimâriye sevgisi, yaptırdığı âbidelerden anlaşılır. Zeki Velidi Bey, Şemsü’l-Mülk’ün ilme ve edebiyata muhabbetinin delili olarak, riyâziyeci ve astronom olmaktan başka şâir de olan Ömer Hayyâm’a ve Buḥârâ’lı şâir Şahâbu’d-Dîn ‘Am‘aḳ’a gösterdiği himâyeye işaret etmektedir. ‘Am‘aḳ ve o devirdeki Buḥârâ çevresi şâirleri, kendilerini “bin Kâşgar’dan üstün” saymakta ve ayrı bir kültür geleneğinde bulunmakta idiler. Kâşgar’da, İslâmî Türk edebiyatının ilk şâheseri *Kutadgu-bilig*, İslâm ile Türk töresi arasında âhenk kurmakta iken, Sâmânî’lerden yeni geri alınan Mâverâ’un-nehr’de, Kâşgarî’nin Türkçe tabiri ile, Çay-ardı’nda (Buḥârâ-Samarqand ilinde), İran şâirlerinin hafif-meşreb uslûbu, henüz unutulmamıştı. (M. 962’den beri Hâkânî’lerden Buğra Beg’e tâbi olduğu muhtemel olan Buḥârâ’yı, Hâkânî sülâlesi, 992’de ilhâk etmişti). Türkleri İslâm’dan önceki, Burkan ve Mani dînleri gibi “butperest” (putperest) kültürler içinde gösteren İran edebî mecâzlarını, yalnız İranlı şâirler değil, Payğu Melik gibi, şâir Türk beyleri de tekrar etmekte idiler. ‘Am‘aḳ’ın Şemsü’l-Mülk’e ithâf ettiği kasîdelerde de bu mecâzlar yer almakta ve hükümdârdan mı, yoksa aynı şürde anılan “şanem”lerden mi (putlardan, güzellerden mi) hattâ çok bahsi geçen Türk ve Hıttaylı (Çinli?)

⁸ Barthold (1900), indeks, s.v. Togan, 2-3. İbn Mâkûlâ, ‘Am‘aḳ: V, 242. Nafîsî, 1302-1303, 1308 - 1312, 1314-15, 1324. Şûmânî: Sam‘ânî, VIII, 170. ‘Uthbî, 172. Payğu Melik: ‘Avfî, indeks, s.v. Buğra Beg: Pritsak (1951), 291-93.

Doğulu Türk?) câriyelerden mi söz edildiği açık değildir. Gerek ‘Am‘ağ, gerek ‘Utbi, “şanem”, “Peri-yüzlü Türk”, “ay-yüzlü Türk” gibi tabirler ile, Türk saray hizmetkârlarını (ki aralarında, Süleymân’ın ifrîtları gibi denen, gayr-ı Müslimler de vardı), iç-oğlanlarını, askerleri kasdederler. “İnci-dişli”, “Şanüber veya servi boylu atlı” remzi de Türklere âitti. “Sihirbâz nesbi”, ise, hem büyücü olarak tanınan Türk “kam”ları ile, hem de İran târihlerinde aynı vasıfta geçen, Hâkânî’lerin efsânevî ceddî Afrâsiyâb ile alâkalı bir sıfat idi. ‘Am‘ağ’ın bir kasidesindeki, yine müphem kalan, fakat Şemsü’l-Mülk de olabilecek şahıs, o kadar güzeldi ki, kendini halka gösterince, halkın gözleri, “niğâristân” oluyordu (put tasvirlerinin bulunduğu, Burkan tapınağı veya Mani’nin resimli tomarı). Bu kimsenin, dehşet uyandıran, veya dünyâyı velveleye sokan “zülf”ü (Türk beylerinin uzun saçı veya sancağa takılan tuğ), güller üzerinde dalgalanıyordu (Şemsü’l Mülk’ün bayraklarının gül renginde olduğu da söylenmektedir). Şu hitâbm Şemsü’l-Mülk’e olduğundan şüphe edilemez:

“Naşr, Resûl’un dîninin o nâsırı (zafere götüren)”,

“İslâm’ın koruyucusu ve Doğu zemîni ile Çin sultanı!”

“Türk ile Çin şâhı”, veya “Doğu ile Çin sultanı” gibi unvânlar, Şemsü’l-Mülk’e olduğu gibi, başka Hâkânî’lere de verilirdi, çünkü, Türklerin yeni Müslüman olduğu o zamanlarda, doğu Türk illeri, bu arada Hâkânî’lerin başkenti Kâşgâr, Araplar ve İranlılarca, Çin ile karıştırılıyordu.⁹ ‘Am‘ağ, Şemsü’l-Mülk’e atf ettiği şanlı savaşları anar iken, onu şöyle anlatır: elinde Zu’l-fakar, bir ejdere benzer heybette, kartal gibi uçan bir kula ata (*samand*) binmiş, zaferlere atılmaktadır. Afrâsiyâb’ın tâc ve tahtının vârisi sayılan Hâkânî’lerin tuğunu (*Zamâna*) zamânın gök çarkını çeviren müşâhhas timsâl taşımakta olduğu fikri saray şâirlerinin tekrâr ettiği bir iddiâ idi.

Kendisi de hadîs âlimi olmakla birlikte, Şemsü’l-Mülk de, dîn ulemâsına karşı zecrî tutumlara girebilmekte idi.¹⁰ Henüz hükûmete yeni başladığı 461/1058 yılında, Hâkânî iyiliği emretmeye ve kötülüğü yasaklamaya çağırmaktan başka günahı olmadığı rivâyet

⁹ P. Pelliot, *Notes to Marco Polo*, Paris 1959, I, 274.

¹⁰ Şaffâr: Sam‘ânî, VIII, 311; Barthold (1900), 85. Saraḥsî: Hamidullah. Üzkend: Pritsak (1955), 260. Türklerde and merâsimi (Turkish cup rites): Esin (1978), index s.v. Id. (1980), index, and. Saraḥsî, VIII, 187.

edilen Buḥârâ'lı âlim Abû Naşr-oğlu İsmâ'îl Şaffâr'ı öldürtmüştü. Büyük Hanefî hocası, Ahmed oğlu Abû Bekr Muḥammed Saraḥsî'nin (ölümü 483/1090), Buḥârâ'da, 465/1072 sıralarında tutuklanıp Üzkend'e hapse yollandığı rivâyeti kabûl edilir ise, bu zâlimce hareket de Şemsü'l-Mülk devrine tesâdüf eder. Saraḥsî, zamânın hükümdârlarını halkı ağır vergiler altında ezmekle suçluyordu. Sarayda, Türkçe "and" denen kadeh ile yemin merâsimini de anlatmaktadır. Ancak, Saraḥsî'yi kuyu gibi zindana, sonra hisâra hapsedip eserlerinin çoğunu orada talebesi kalemi ile yazmağa mecbûr eden Hâkân'ın Şemsü'l-Mülk olduğu muhakkak sayılamaz. Çünkü, Saraḥsî'nin tutuklandığı yer Buḥâra, Şemsü'l-Mülk'ün başkenti olmakla birlikte, âlimin hapsedildiği Üzkend, Batılı ile Doğulu Hâkânîler arasında el değiştirmekte idi. Şemsü'l-Mülk'ün babası, Birinci İbrâhîm Üzkent çevresi Farḡâna'yı ilhâk etmiş, fakat Şemsü'l-Mülk, bu ili Doğulu Hâkânî'lere, tayin edemediğim bir târihte, iâde mecbûriyetinde kalmıştı.

Şemsü'l-Mülk'e babasının tevdi ettiği saltanat, gâileler ile başladı. Cenûbî komşu, Selçuklu Sülâlesi, atalarının vatani Batı Türkistan'a hâkim olmak arzûsunda idiler.¹¹ İhtilâflar H. 453-57/1061-64 yıllarında, Şemsü'l-Mülk'ün Selçuklu'ları, "kadîm hanedân ile sihriyete" çağırması üzerine, karşılıklı evlenmeler yolu ile, bir müddet için giderildi. Alp Arslan, Yûsuf Kadir Han (ölümü 424/1032) kızı, Han-Melik ve Şâh Hatun olarak da anılan Sâra'yı¹² aldı. Sâra, Gazna sultanı, Maḥmûd-oğlu Mes'ûd'dan dul kalmış bulunuyordu. (Mes'ûd, Selçuklu Sülâlesinden Hindistan'a kaçar iken, Sâra'yı da götürmüştü. Mes'ûd'un 432/1040'da öldürülmesi üzerine, Sâra'nın âilesine döndüğü anlaşılıyor). Sâra'nın çok kuvvetli bir hanım olduğu Kâşgarî'den öğrenilmektedir:¹³ Bazı Türk boylarındaki âdet üzere, gelin ile güveyi, güreş resmine girişmiş, fakat Sâra'nın ayağının ucu ile dokunması, Mes'ûd'u yere devirmeğe yetmişti. Türkler, bu hikâyeyi, şaka veçheli şu öğüt ile anmakta idiler: "Kız birle (ile) güreşme! Kısırak birle yarışma!". Aynı sulh muâhedesinde, Alp Arslan'ın oğlu Melikşah, Şemsü'l-Mülk'ün yeğenlerinden, 'İsa-kızı Celâliye (Terken Hatun unvânlı) ve Şemsü'l-Mülk'ün kendisi de, Alp Arslan'ın kızı 'Ayşe ile evlenmişlerdi.¹⁴

¹¹ Ibnu'l-Aşîr, IX, 300-301.

¹² Hüseyinî, 10. Pritsak (1955), 257, 265.

¹³ Kâşgarî, I, 474.

¹⁴ Bkz. (See), not (note) 11.

Şemsü'l-Mülk'ün karşılaştığı başka bir mesele, onun Buḥârâ ilindeki imâr faaliyetine sebep olacaktı. Tamgaç Ḥâkân'ın diğer bir oğlu, Togan Tigin, babalarının saltanatı Şemsü'l-Mülk'e bıraktığını öğrenince, 460/1068'de, Buḥârâ ilinin başkenti ve kısaca, Buḥârâ denen Nûmickes şehrine saldırmıştı.¹⁵ Şemsü'l-Mülk, savunmayı şehrin hükümdâr kalesinden idare etmekte idi. Hükümdâr kalesi, Kök-Türk sülâlesinin Kara Çurin Baygu kolunun makamı olup, sekizinci asırda, Gök dininde kutlu sayılan Yetiken yıldız manzûmesine benzer, yedi-köşeli şekilde, inşâ olmuştu.¹⁶ Yetiken'in (Yedi Hanlar: Büyük Ayı burcu) yedi yıldızını temsil eden filpâyeler ve muhtelif kapıları vardı. Kuṭayba İbn Muslim, Buḥârâ'yı alınca, 94/712 yılında, Kök-Türk Sülâlesinin sarayındaki bir tapınağı mescide çevirmişti. Tapınağın batı kapısının açıldığı kumluk da, bayramlarda namazgâh oluyordu. Açık havada tâkılı mescid mimârîsi, Buḥârâ ilinde, böyle başlamış gözükmektedir. Buḥârâ'da mescid-i câmi uslûbunu tayin edecek bu Kök-Türk saray-kalesi tarzı hakkında, Nil'sen'in bir rekonstitüsyonu fikir vermektedir. (levha I/a,¹⁷ b). Nil'sen, Buḥârâ ilinin diğer bir mevkiinde, Varaḥşa'da bulunan ve avlusu, yine mescid olarak kullanılan bir Kök-Türk saray kalesinin iç avlusu ile dış görünüşünü tespit etmiş. Kök-Türk saray-kalesinden Buḥârâ ilindeki İslâmî yapılara mirâs kalacak ve Şems'ül-Mülk'ün âbidelerinden de tanınabilecek başlıca unsurlar şunlar idi: tâk şeklinde kapılar ve onların altında geçitler (eyvanlar); ağır, filpâye sütunlar ve binâ dışında, sıra sıra dizilmiş, yarım sûtûn şeklinde, uzunluğuna oluklar teşkil eden, dalgalı cephe (bu son husûs savunma kolaylığı için yapılmış sanılmaktadır) (levha 1/a,b).

Nûmickes'te, İslâm egemenliğinin buralarda köklüleşmesinin ilk asrında, müminlerin sayısı az olduğundan, kale-saray içi, mescid olarak, kâfi geliyordu. Çevreden Müslümanların da katıldığı bayram namazlarının, kale-sarayın batı kapısının açıldığı kumluk bir sahanın (Rigistân) ilâvesi ile kılındığı kaydedilmektedir. Daha sonra, saray kalesinin doğusuna, yani halkın oturduğu şehristân tarafına, iki avlu daha ilâve edilerek, câmi-mescid büyütülmüş ve

¹⁵ Narşaḥî, 49-50.

¹⁶ Esin (1978), indeks, s.v. Id. (1980), index, s.v. Barthold (1928), 108-109. Buḥârâ plânı (plan of Buḥârâ): A.M. Belenitzkiy – I. B. Bentoviç – O.G. Bol'sakov, *Srednevekovny gorod Sredney Azii*, (Leningrad 1975), 243.

¹⁷ Esin (1978), 152-53. Id. (1980), 139-40.

çok avlulu mescid uslûbu başlamıştı. Dış avlularda, tahtadan bir “minâre-başı”da yapılmıştı. İşte, Şemsü'l-Mülk'ün düşman kardeşi bu minâreyi elde edince oradan Şemsü'l-Mülk'ün bulunduğu saray kalesini vurmakta idi. Saray-kalesinden de Togan Tigin'e ateş açılınca, tahta minâre ve câmi-mescide yangın çıktı.

Şemsü'l-Mülk vaziyete hâkim olunca, kışlık makam olarak, Nümickeş'i seçti (babasının başkenti Samarşand'da yazı geçiriyordu).¹⁸ Câmi-mescid ile minâreyi de, yeniden, yaptırdı. Böylece, Buḥârâ'da ilk olarak, pişmiş tuğladan bir minâre inşâ edildi. Oymalı, cilâlı ve sırlı pişmiş tuğla malzeme ile, âbidevî minâre yapısı, Hâkânî'lerin Batı Türkistan'a getirdikleri yeniliklerden idi. Cilâlı, veya yeşil ve gök renkte sırlı da olabilen, oymalı tuğla sanatı, Doğu Türkistan ve Hâkânî'lerin İslâm'dan önceki başkenti Kâşgâr'da, İslâm'dan önce de kullanılan, fakat Batı Türkistan'daki İslâmî merkezlerde bilinmeyen teknik,¹⁹ Hâkânî'lerin, onuncu asırdan itibaren futûhâtı ile, batıya ilerleyecekti. Onbirinci asırda, Samarşand'da, Tamgaç Hâkân'ın âbidelerinde görülen sırlı çiniler 'A'mağ'ın bir mısraını izah etmektedir: “Zümrüd mihrâbların önünde yanan altın kandiller”.²⁰ Şemsü'l-Mülk'ün başlattığı tarzda, pişmiş tuğladan minâre yapısı da, Doğu Türkistan'ın Uygur çevresinde pek yaygın olan ve Buddhist Türkçe metinlerde “ediz-ev” denen dîni kulelerin, üstüvânî sütûn biçimindekilerinden (levha VI/a) geliştirilmiş gözükmeğdedir.²¹ Şemsü'l-Mülk'ün yaptırdığı başka minâre-

¹⁸ Narşahî, 27-28.

¹⁹ Kâşgâr: L. Hambis, *Toumchouq*, II (Paris 1964), 108-109. Uygur ili (Uygur lands): A. Grünwedel, “Berichte über archaologischen Arbeiten in Idikutshahri”, *Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, XXIV/2 (München, 1905), 8, not 1. Hâkânî sanatında Uygur tesirleri (Uygur influences on Hâkânîd art): B.P. Denike, *Iskusstvo Vostoka*, (Kazan 1923), 150. E. Esin, “Selçuklulardan önceki Türk keramik sanatı” (English abstract: Pre-Selçukid Turkish pottery), *Sanat Târîhi Yıllığı*, IX-X, I, 1981, 121-30.

²⁰ Nemtzeva, 128-29. Esin (1979), 37-56. 'Am'ağ: Nafisî, 1302.

²¹ Kaynaklar (Sources): E. Esin, “Türk Minâresinin Orta-Asya'daki Öncüleri” (English abstract: “The Central Asian prototypes of the Turkish minaret”), *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, *Gabriel Sayısı*, IX (A. 1978), 107-124, levha. I-III. V-X. Burada bir yanlışlığı düzeltmek isterim. Şişkin'e dayanarak, Hâkânî olarak bildirdiğim, levha. IX/b'deki, 502-1108 târîhli Car-kurgan minâresinin kitâbesinden, Sarahlı Muhammed-oğlu 'Alî'nin eseri olup, Selçuklu Sultan Sancar tarafından yaptırıldığı anlaşılmış (the pl. IX/b of my article should be corrected: the minaret, dated 502/1108, at Car-kurgan was not Hâkânîd, but

lerin (levha VI/b, c) ne kadar “ediz-ev”lere (levha VI/a) benzediği, aşağıda görülecektir.

Şemsü'l-Mülk, Buḥârâ başkenti Nûmickéş cami-mescidini tamîr ettirir iken, bir hendek ile, saraydan ayırmış ve bir avlu daha ilâve ettirmişti.²² Bu yeni sâhadaki hükümdâr “maşûre”si (ayrı bölümü) ile mihrâb ve minber, Samarḳand’da “oyulup, nakş olmuştu” ve muhtemelen, Tamḡaç Hâkân imâretlerinde olduğu gibi, oymalı pişmiş toprak süslemeler içinde, renkli mücevher gibi parlayan, sırlı tuğlalar ile temâyüz ediyordu.

Şemsü'l-Mülk, Nûmickéş’i, târihçilerin Buḥârâ da dediği, bu başkent olan şehri, kışlık makam ittihâz edince, batı kapıdaki Kök-Türk hükümdâr meskenlerinden, Sâmânî’lerin de oturduğu, bahçeler içindeki saraya yerleşmesi teklif edildi.²³ Devlet ricâlerinden birinin fikrine göre, maiyet de, Buḥârâ hemşehrilerine misâfir edilebilirdi. Şemsü'l-Mülk, bu fikri ileri sürene, maiyet gençlerinden birini, misâfir olarak, yolladı. Az sonra, ev-sâhibi şikâyete başlayınca, o dahî kendi fikrinden vaz geçti. Hattâ maiyetten gençlerin, güneş battıktan sonra, şehirde kalmaları yasaklandı. Şehrin batı kapısındaki saray, âlimlere, ikâmet yeri olarak verildi. Şemsü'l-Mülk, şehrin güneyinde çiftlikler satın aldı ve Şemsâbâd, veya “Goruk” (Koru: korunmuş, hükümdâra mahsûs ormanlık) diye ün salacak sarayı yaptırdı. Goruk, bir mîl (üçde-bir farsah, altıbin ayak) uzunluğunda sûrlar ile çevrili olup, içinde hükümdâr sarayı, ormanda yaşayan geyikler ve âhûlar, güvercinlikler, çayırarda atlar bulunuyordu. Şemsü'l-Mülk, Türk usûlünde tabiat içinde, bir “ordu” (hükümdâr makamı) yaptırmıştı. Altıncı asırda, Batı Türkistan’a hâkim Kök-Türk beyi T’ong Yabgu-nun Bing-yul (Bin-dere) denen ormanlığında da, böyle ehlî geyikler yaşamıştı. *Kutadgu-bilig* şâirinin andığı, Doğu Türkistan Hâkânî “ordu”ları, “çarşı” (saray)ları da, böyle “berk tura” (metin kuleler) ile müstahkem kale içinde “bağ çiçekliği”

Selçukid, built on orders of Sultan Sancar, by ‘Alî, son of Muḥammad of Saraḳs): M.E. Masson, “Minaret meçet’ postroennie k severu ot Amudarı, po utverjdenomu Sel’çukidom Sandjarom proektu”, *Izvestiya AN Türkmen SSR, Seriya Obşçestvennix nauk* (Aşkabad, 1975/2), 65-67.

²² Bkz. (See) not (note) 18.

²³ Barthold (1900), 85. Karşı, ordu: Yûsuf, beyt (couplets) 6434-35; Clau-son, s.v. ‘Am’ak: Nafîsî, 1302, 1312-14, 1316. Narşahî, 27-28. Bing-yul: S. Beal, *Sî-yu-ki*, (London, 1884), 95-96.

idi. Buḥârâlı ‘Am‘aḳ’ın, Şemsü’l-Mülk’e kasidelerinde anlattığı saray da, Buḥârâ’daki “Goruk” olsa gerek. “Mermer ve pûlâd’dan” bu “hisâr”ın çevresinde, uçurum gibi hendek bulunup, “hilâl” a benzer ve Sırat gibi dar ve uzun bir köprüden giriliyordu. Sarayın, otağa teşbîh edilen, “kâfûr” gibi ak kubbesinde, güneş, ay ve yıldızlar tersîm edilmişti. Duvarlar Çin tapınaklarındaki semender heykelleri gibi, nakışlı idi. Yerler, halılar ile döşenmişti. Felek’in Arslan burcu, “şâdırbân” (taht önündeki perde, veya üstündeki şemsiye) arslanı olmuştu. Bu mısırâdan, Hâkânî’lerin “kurvı çovaç”²⁴ denen ipekten şemsiye, veya otağında arslan tasviri olduğu anlaşılmaktadır. ‘Am‘aḳ, Şemsü’l-Mülk’ün otağının “yâkût” renginde olduğunu da söylemektedir.

Hâkânî’lerin Batı Türkistan’daki bir “karşı”sı, Hüseyin-oğlu Kılıç Tamgaç Hâkân Dördüncü İbrâhîm için bir mersiyede de tasvîr edilmişti (574-600/1179-1203). Taht, bir “tâk” önünde ve “şuffa” (sed) üstünde bulunmakta idi.²⁵ Mersiyede, otağ ile birlikte, güneş remzi anılmaktadır. Güneş ve astrolojiye göre, onun tahtı olan Arslan Burcu, *Kutadgu-bilig*’de de Hâkânî timsâlleridir.²⁶

‘Am‘aḳ, Şemsü’l-Mülk’ün sarayının bağını da, bahsi geçen kasidelerde anlatmakta idi. Bu bağda, şarab renginde lâleler, “şad-berk” (yüz yapraklı lotus?) güller, nesrînlerin aklığına perde çeken (mor) sümbüller yetişmekte idi. ‘Am‘aḳ, ahûlardan başka, yaban domuzlarından ve kaplanlardan söz ile belki, sarayın avlanmağa mahsûs ormanlarına işâret etmektedir (yine Kâşgar’da olduğu gibi).

Şemsü’l-Mülk “Ribât-i Melik” diye anılan iki imâret de yaptırmıştı. İkinci/Sekizinci asırda,²⁷ İslâmî veçhede, Batı Türkistan’da inşâ edilen ve Arapça *ribât* adı verilen yapılar, aslen, sınır muhâfazası için kaleler idi. *Ribât*’larda, dîn hocaları da gâzîler ile birlikte bulunur, yolculara da yer verilirdi. Burķan dînindeki Türk illerinde ise, “buyan” bilhassa manastır olarak tesis ediliyordu. Manastırda, mektep ve hastahâne de bulunabilir, yolculara da barınak temîn edilirdi. Hâkânî devletinin sınırlarında, yine *ribât* müessesesi sürdürüldü.²⁸

²⁴ Clauson, s.v.

²⁵ Mu‘în, 81-82.

²⁶ Yûsuf, beyt (distich) 834.

²⁷ Sarahsî, XII, 32-34. E. Esin, “Muyanlık”, *Türk Târîh Kurumu Malazgird Armağanı* (A., 1973). Id., “Buyan”, *Quatrième Congrès d’Art Turc* (Université de Provence, 1976).

²⁸ Bkz. (See), not (note) 27; Barthold (1900), 50.

Fakat “buyan” da, aynı kökten “muyanlık” adı altında İslâmî bir vechede, yaşamaya devâm etti. “Muyanlık”, yolcu hanı, derviş zâviyesi ve medrese görünüşlerinde belirdi. Arapça *ribât* adı her iki cins yapıya teşmîl edildi. Han tâbiri de vardı. Şemsü'l-Mülk'ün başlıca iki “ribât”ından bahsedilir. Bunlardan biri, Samarkand'dan Hocend'e giden yolda, Cîzak'ın bir merhale şimâlinde, Ak-Kütel denen yerde idi.²⁹ Diğerinin, bugün de Çöl-ü Melik adı verilen bozkırda, Buğârâ'dan Samarkand'a giden yol üstünde, Kerminiye'nin 18-20 km kadar batısındaki mevcûd harâbe olup, Harçang'deki Ribât-i Melik diye anılan âbideye tekabül ettiği, araştırmalar sonunda, açıklanabilmiştir.³⁰ Hâkânî Sülâlesi, Batı Türkistan'ı Şâmânî'lerden geri alırken, 382/992'de Harçang'de, Fâyik adlı Türkün idâresindeki Şâmânî ordusu ile karşılaşmış ve Fâyik'in müzâhereti ile, Şâmânîleri yenerek, Buğârâ ilini almışlardı.³¹ Şemsü'l-Mülk'ün bu târihi meydan muhârebesi yerinde, 471/1078-79'da, bir hayır âbidesi yaptırdığı belirmektedir (bazı kaynaklar, İmâm Buğârî'nin mezarı bulunan Hartang'den de bahseder). Lehmann'ın 1842'de, kısmen yıkılmamış olarak gördüğü Harçang abidesi ve asrımıza kadar kalan giriş tâkı (levha II/a,b,c), yol güzergâhının değiştirilmesi ile, buldozerler altında gömülmüş.³² Fakat, son yıllarda başlanan kazılardan, eski resimlere ilâveten (levha. II/a,b,c), şekli tahmîn edilebilmektedir. Kazıda bulunan onbirinci asırdan sikkeler ve keramikler, ayrıca neşr edilecekmiş.³³

Şemsü'l-Mülk'ün “*ribât*”ları ile alâkalı vakfiye kayıtlarında, hangi “*ribât*”tan söz edildiği müphem kalmış. Esâsen, Ak-kütel âbidesinin harâbeleri bile bulunamamış. Semenov'un bir Nakşbendî risâlesindeki vakfiye kaydı üzerine yazısını³⁴ göremedim. Nemtzeva'nın bu mevzûdaki mülâhazaları da tereddüdümü izâle etmedi. Şemsü'l-Mülk'ün bir “*ribât*”ının Arapça kitâbesinde H. 471/1078 târihi verilmekte imiş.

²⁹ Barthold (1928), 315, not 6.

³⁰ Barthold (1900), 168, 172. Mu'in, 38. Nemtzeva, 112-42.

³¹ Barthold (1928), indeks, s.v.

³² Bkz. bibliografya (See the bibliography), Lehmann, Umnyakov, Togan, Nosov, Nemtzeva, Asanov, Bulatov.

³³ Nemtzeva, 121, 130-31.

³⁴ Nemtzeva, 105 (A.A. Semenov, “K Voprosu o Datirovke Rabati Malika v Buxare”, *Trudi Sredneaziatskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, XXIII, Taşkent 1951, 21 et seq.).

Bu “ribât”, “Hoca İsmâ‘il Buḥârî” ile alâkalı “Nûrbâd”da imiş. Aca-ba bahsedilen yer, İmâm Muḥammad b. İsmâ‘il’in mezarının bulunduğu Ḥartang olabilir mi? (Ḥartang’ın, Barthold da, yanlışlıkla Ḥarcang ile karıştırılmış olduğunu kaydeder). Prof. Togan da, yine bir Naş-bendî yazmasında, H. 472 yılının Ramazan ayı sonunda, Samar-ḳand’da, Nûrâbâd Külliyesi hücrelerinden birinde yazılmış vakfiye kaydını neşretti.³⁵ Kayıttan şu manâ çıkabilmektedir: “(Nûrâbâd), âlîm, âdil, Hak ve dîn nâsırı (yardımcısı) Abû'l-Ḥasan İbrâhîm-oğlu Şemsü'l-Mülk’ün velâyetinde (zamânında) yapılmış, veya vilâ-yetinde hâs mülkünde bulunan, “*murabba*” (dört-köşe, veya *rab*’ları, müstemilâtı olan) Ribât’ına mensûptur. Allah ona rahmet buyursun, “Ribât”ın kapısındaki “taḳ”ın başına şunu yazdırmıştı (veya, şu yazılmıştır): Âdil Melik Abû'l-Ḥasan Naşr-oğlu İbrâhîm-oğlu Naşr ki, Müminlerin Emîrinin “mevlâ”³⁶ sıdır (tarafdâdıdır), bu ri-bât’ın inşasını, Allah’ın ona atâ buyurduğu ihsân ve nimetlere hamd ile, 471 yılının aylarında vakfa bağladı. Bu menzil tesis olsun ve yükselsin diye. İbrâhîm-oğlu Naşr, Şemsü'l-Mülk olarak marûfdur”.

Belki, “Melik vilâyeti” ile Ḥarcang çevresine bugün verilen “Çöl-i melik” adının benzerliği sebebi ile, Arapça kitâbe, Ḥarcang’e ait samlabildi. Ama, Arapça kitâbede bahs edilen “ribât” Samar-ḳand’dadır, halbuki Ḥarcang “ribât”ının kalıntıları, Buḥarâ ve Samarḳand vilâyetleri arasında sınır olan Kerminiyye’nin batısında, yanî Buḥârâ topraklarında bulundu. Arapça kitâbe, daha ziyâde, Samarḳand vilâyetinde kâin olduğu bilinen Ak-kütel âbidesine âit olabilmektedir. Esâsen, Ḥarcang tâk’ının üstünde yazılı kitâbe Fars-

³⁵ Togan, 2-3 (Kayserî Râşid Efendi Kütüphânesi, yazma 1110, varak 65/b-66/a. Bu metni, Süleymâniye Kütüphânesi Müdürü B. M. Ülker’in lutufkâr tava-sutu ve Kayserî Râşid Ef. Kütüb. müdürü B.A.R. Karabulut’un nâzik yardımı ile, elde edebildim ve şöyledir:

« تمتنا الفراغ من انتسابه يوم الاربعاء قبل الصلاة العصر وهو آخر يوم من شهر رمضان — عظم الله سبحانه بركته — في تاريخ سنة اثنتين وسبعين واربعمائة بخضرة سمرقند في حجره من حجرات نوراباد وهي بقعه منسوبة الى الرباط المربعة في ولاية الملك ناصر الحق والدين ابي الحسن نصر بن ابراهيم — رحمه الله — كتب على رأس طاق باب رباط الملك العادل ابوالحسن نصر بن ابراهيم بن نصر مولى امير المؤمنين با ببناء هذا الرباط حامداً لله تعالى على ما اولاه من احسانه ونعماته ووقفه ليشيد هذا المنزل و اعلاه في شهر سنة احدى وسبعين واربعمائة نصر بن ابراهيم هو المعروف بشمس الملك.

Kerminiyye: Sarahsî, XV, 182.

³⁶ *Mavlâ*: Sarahsî, VIII, 181.

çadır (tarih kısmı okunamamış) ve şu manâdadır:³⁷ “Bu binâyı yaptıran cihân sultanı ... halk ve ... O dünyâyı süslemeyi, Hudâ için ... Âli makamı, o ... itmâmı ... Hudâ, cennet misâli bu mahalli harâb kılmamış”.

Güney-batı minâre üstündeki kitâbe, *Kur’ân-ı Kerîm*’den, Âyet III/16-17 ile başlamakta ve muhtelif şekillerde okunabilen *al-Mulk* kelimesinin iki tekrârından sonra *Al-mulk Lillâh* şeklinde bitmektedir: “Allah şâhiddir ki, Kendinden başka ilâh yoktur. Ve melekler ile ilm sâhipleri (şâhiddir). Adâlet üzere durarak, O’ndan başka ilâh yoktur. Aziz ve Hakîmdir. Gerçek dîn, Allah katında, İslâm’dır ... Mülk Allah’ındır”.

“Cihân hükümdârı” tabiri, “Türk Hakanları” denen bu yüksek mertebeli sülâleye verilen unvânlardan biri idi. Nitekim, Ahmedoğlu Cibril Kadir Han Abû'l-Ma‘âlî (ölümü: 496/1102) için, bir şâir şöyle demişti:³⁸

“Tevâzu ile dindârlık, mürüvvet ile merhamet ... cihânda aranır ise, bu cihân hükümdârında bulunur”.

Harcang “ribât”ı³⁹ dört-yöne bakan, dört-köşe bir binâ olup, dıştan 91 × 89 m. yer kaplamakta idi (levha VII). Buhârâ’da gelenek olan çift-avlu ve tâk unsurları Şemsü'l-Mülk’ün bu “ribât” ’ında da tezâhür etmişti.⁴⁰ Tâk şeklinde kapılar ile birlikte, Kök-Türk devri kale-sarayında⁴¹ görülen bir diğer husûsiyet (levha I/b), sıra sıra, yarım-sütûn biçiminde, uzunluğuna çıkıntıları olan cephe, Harcang “ribât”ında ancak, mevziî olarak, tekerrür etmiş (levha II/a), köşelerde yer alan ve güney cephedekiler daha yüksek olan minâreler de Şemsü'l-Mülk’ün Buhârâ câmi-mescid’inde yaptırıldığına⁴² benzer olmalı idi. Lehmann’ın “Gothik” olarak adlandırdığı ve Gothik üslûbun prototiplerinden olan sivri kemerler, Buddhist sanatın bir remzi olarak, Doğu Türkistan’da, Burkan dîni kültürü merkezi Kâşgârda başkent-

³⁷ Umnyakov, 187:

.... [سل] طان جهان که کرد این جای بنای زین [؟] خلق و او
[؟] دنیا ارای از بهر خدای عالی جای از وی بیای خدای مانند بهشت کشت
این جای خراب نمیکرد [؟] (.....)

³⁸ ‘Avfî, II, 177. Barthold (1928), 318-19.

³⁹ Nemtzeva, 116-17.

⁴⁰ Bkz. (See), not (note) 16.

⁴¹ Bkz. (See), not (note) 17.

⁴² Bkz. (See), not (note) 18.

leri olan Hâkânîler devrinde, Batı Türkistan'a yayılmış gözükme-
tedir⁴³ [sivri kemer, Burkan'ın altında istişrâka vardığı yabancı
incir ağacı, Bodhidruma (*Ficus religiosa*)'nın yaprağının timsâli
idi]. Hârcang kaplamalarındaki oymalı, cilâlı, ve bazan sırlı olan
tuğla sanatı numûnelerinin de, Batı Türkistan'da, Hâkanî devri
alâmetlerinden olduğu kaydedilmişti.⁴⁴ Mimârî kısmın durumuna
göre, türlü tuğla düzenlemeleri de vardı (levha III/b).

Nemtzeva,⁴⁵ binânın yapısında görülen ve Türkistan mimâr-
rîsine öz saydığı şu noktalara da dikkati çekmektedir (Yakın-doğu'da
bunlar görülmemekte imiş). Geniş yer alan binâlarda, temeller
derine gitmez imiş, çünkü, kültür tabakalarının çokluğu, toprağı
oynak yapmakta imiş (minâre, veya sütûn gibi, küçük satırlı ve yük-
sek eserler için, tabîî, daha derine gitmek mecbûriyeti var imiş).
Geniş satırlı binâların salâbeti, temel derin olamayacağından, başka
usûller ile elde ediliyor ve böylece, zelzeleye dayanıklı inşâat da yapı-
labiliyormuş. Bir usûl, malzemeyi, çeşitlendirmek ve yerine göre
kullanmak imiş (temelde taş; binânın, ve kemer ile kubbelerin çerçe-
vesi ve bazı sütunlar için, ağaç tercih edilirmiş; duvarlar için içte,
rutûbete dayanıklı çiğ tuğla, dışta, süslü pişmiş tuğla ile olağanüstü
kalınlık ve sağlamlık elde ediliyormuş).

Asanov ve Bulatov,⁴⁶ Hârcang âbidesini, son zamânlarda,
Orta Asya araştırmalarını uğraştıran başka bir yönden ele almışlar:
bu binâda, Roma mimârîsinin *modulus*'üne mûmâsil, yapının nisbet-
leri arasında, müşterek payda olup, muhtelif sayılar ile çarpılan
bir ölçü nisbeti var mı idi? Bulatov'a göre,⁴⁷ Mîlâdî onuncu asırda
yaşayan, (büyük Türk âlimi), Tarhan-oğlu Uzluk-oğlu Muhammed,
oğlu Muhammed Fârâbî,⁴⁸ hendesinin mimârîye teşmîline dâir
kayıtlarda, müşterek payda mefhûmunu ifâde etmişti. Nitekim,

⁴³ A. Getty, *The Gods of Northern Buddhism* (Rutland-Tokyo, 1959), 30. E. Esin, "Ak-beşim ve Türk sanat târihinde Kara-hanlı devri", *Altıncı Türk Târîh Kurumu Bildirileri* (A., 1967), not 14.

⁴⁴ Bkz. (Sec), not (note) 19-20.

⁴⁵ Nemtzeva, 118, 121, 124, 128-34.

⁴⁶ Saraşsi, XXX, 283-85.

⁴⁷ M.S. Bulatov, "Arxitektura v Klassifikatzii Nauk al-Farabi", *Al-Farabi, Nauçnoe Tvorçestvo* (M., 1975). Id., *Geometriçeskaya Garmonizatsiya v arxitekture Sredney Azii IX-XV Vekov* (M., 1978).

⁴⁸ Kaynaklar (Sources): E. Esin, "Fârâbî'yi yetiştiren Kengeres kültürü", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 1977.

Fârâbî, hendesî şekillerin nazariyesinde *maşara* (cetvel veya müşterek payda olan ölçü nisbeti) ve *saṭr* (satır: yan yana, veya başka şekilde tekerrür, dizilme) usûllerini öğretmektedir.⁴⁹ *Maşara*'nın mastarı olan *saṭr* (satır) kelimesi, mimârîde de kullanılıyor ve Farsça karşılığı olan *rast* gibi, revâkların veya bir avlunun yer döşemesinin dizilmesi manâsına geliyordu.⁵⁰ Fârâbî'nin bu düşüncesi, *modulus* ile olabileceği kadar vatani Türkistan'da mevcûd, Burkan dini mimârisindeki *tâla*⁵¹ ağacı gibi, mimârîde geçerli bir müşterek payda oranı ile alâkalı bulunabilirdi. Türk Buddhist metinlerinde,⁵² *tâla* (Türkçe tal)'dan söz edilmekle birlikte, mimârî ile bağ mevcûd değildir. Ölçü, veya mimârî birim adı olarak, şu kelimelere rastlanır: karış, kulaç ve "kerpiç gibi" (tuğla kalıbı). Türkistan'da, ortaçağda yerler tuğla ile döşendiğinden, "kerpiç gibi" tâbiri, Arapça *saṭr* kelimesinin yer döşemesi manâsını ve Fârâbî'nin *maşara* tâbirini hâtıra getirir. Esâsen, Fârâbî'den ancak bir asır kadar sonra, Saraḥsî'nin⁵³ bildirdiğine göre, Türkistan'da kadîm örf, binânın cephesini tuğla sayısı ile ısmarlamak idi. Saraḥsî, tâk, sûtûn, serdâb gibi yapıların, düz duvardan zor olduğuna göre, onların da, aynı ölçü ile vasfının tesbîti gerektiğine işâret etmişti. Bulatov, geometriyi mimârîye tatbîkte Fârâbî'den feyz alan diğer Orta Asyalı âlim, Bûzcânî Muhammed Abû'l-Vefâ'dan (328-88/940-98) naklen, Ḥorâsân'da, mimârîde, burgu manâsına Farsça *bahrama* ile ilgili adı olan, *mabahrâma* diye bir ölçü kullanıldığını kaydetmiş. Osmanlı Türkçesinde de "burgata" denen ve burgu ile oyulmuş delikleri olan bir ip ölçüsü vardı.⁵⁴ Asanov, Ḥarcang âbidesinde, ortak payda oranı olarak, 6,056,18 m. teklif etmektedir.⁵⁵ Ḥarcang'de, tuğla uzunluğu 24-24,5 sm olduğuna göre, Asanov'un bulmuş olduğu müşterek mahrec nisbeti, 24

⁴⁹ Tarḥan-oğlu Uzluk-oğlu Muhammed-oğlu Muhammed Fârâbî, *Al-Kitâbu Ḥayl'il rûḥâniyya wa'l-asrâr'it-tabî'iyya fi dâka'ik'l'il-aşkâl*, Uppsala University, ms. 324, v. 7.

⁵⁰ 'Aşım (H., 1268), I, 893. Id. (H., 1278), *Rast*.

⁵¹ W.E. Soothill - L. Hodous, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms* (Taipei, 1968), s.v.

⁵² "Tal": Ş. Tekin, *Maytrisimil* (A., 1976), XXIX/8. Karış, kib, kulaç: Clouston, s.v.

⁵³ Saraḥsî, XVI, 50-51.

⁵⁴ W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialects* (s-Gravenhage 1960), s.v.

⁵⁵ Asanov, 142.

tuğla uzunluğu,⁵⁶ Uygur Türkçesi ile, “kerpiç kibi” olabilmektedir.

Harcang âbidesi Hâkânî mimârisinin, şimâlî İç Asya Türk⁵⁷ geleneğinden tevârüs ettiği bir husûsiyeti de ibrâz ediyor idi ve binâ, zemîn-altı tandırlar ile ısıtılmakta idi.⁵⁸ Keramik borular ile, bir çok kısımlarda su da tevzî edilmişti.⁵⁹ Su haznesi üzerinde yükselen üstüvânî gövdeli kubbeli binâ, tâk şeklinde girişi ile ayrı bir âbide teşkil ediyordu (levha VIII). *Sardâb* denen böyle serin odalar, yaz sıcaklarında oturmaya mahsûs idi.

Harcang abidesi, iç tertip bakımından, ilk yapıldığı devirde (levha III/a), şöyle görünüyordu:⁶⁰ Güneydeki, kitâbeli ve sekiz-köşeli tuğlalar ile süslü tâktan (levha II/a,b) girişe varılıyordu. Kubbeli girişin, oymalı kaymak taşı (alabastrit) ile süslü yan duvarları boyunca, pişmiş tuğladan sedirler vardı. Girişin iki tarafındaki cenûbî avlu kısımları, hizmet bölümü idi. Ocakların sıralandığı mutfaklar, kilerler, çöp atmağa mahsus kuyular, at ahırları burada idi.

Cenûbî avluyu geçince, diğer bir tâk-kapu ile, üç tuğla sırası ile yükseltilmiş bulunan ve saray, yahut medrese olabilecek, şimâlî avluya varılıyordu. İlk devirde (levha III/a) şimâlî avlunun şekli şöyle tahmin ediliyor: Merkez bölümü, sütünlü revâklar ile ayrılmış ve belki alçak duvar üstünde, küçük çift-sütünlardan müteşekkil bir “mağşûre” ile de çevrili, üstü kapalı da olabilecek bir arz odası idi. Merkezî bölümün iki yanında, üstü açık bulunan, fakat uçlarında, kapalı hücreler olan, 36,5 × 18,7 m. sathında, iki mütevâzin avlu bulunmakta idi. Merkezî kısım, “mağşûre” vasıtası ile, bu avlulardan ışık alıyordu.

Harcang Ribât-ı Melikî'nin kuzey bölümü, yine onbirinci asrın sonunda, veya onikinci asrın başında, yenilenmişti. Mükellef yeni arz odası, ancak, huzûrlu bir devirde yapılmış olsa gerek. Halbuki, binâ Şemsü'l-Mülk'ün ölüm yılından az önce bitmiş ve onun ölümünden sonra, yeğeni Hızır-oğlu Ahmed devrinde (472-83/1081-89) karışıklıklar başlamıştı.⁶¹ Ulemâ, Ahmed'i İslâmiyetten dönerek

⁵⁶ Nemtzeva, 121, 131-33.

⁵⁷ S.V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri* (M., 1949), 269-70.

⁵⁸ Nemtzeva, 116.

⁵⁹ Nemtzeva, 131-33. *Sardâb*: 'Aşım, (H., 1287), s.v.

⁶⁰ Nemtzeva, 118, 121, 125.

⁶¹ Pritsak, 263.

Mani dînine benzer bir zındık (iki-ilâhlı, dualist) mezhebe girmek ile ithâm etmiş, idâm ettirmiş ve Selçuklu hükümdârı Melikşah, Samarkand ve Buḥârâ'yı işgâl etmişti. Selçuklu sülâlesinin tayin ettiği kukla hükümdârlar devrinde, halk isyân etmiş ve türlü dertler birbirini takipetmişti.

Harcang âbidesinin şimâlî arz odasının yenilenmesi, belki, Hâkânî soyundan, diğer bir sanat sever olan Süleymân-oğlu İkinci Muhammed Arslan Hâkân devrinde (495-524/1102-1130) olabilmisti. Sultan Sancar'ın kız kardeşinin oğlu bulunmakla, yarı-Selçuklu da olan bu hükümdâr, iki sülâle arasında sulhu temîn ile, imâr faâliyetine geçebilmişti.⁶² Buḥârâ'da, câmî-mescidi ve minâreyi, kalesaraya fazla yakın ve savaş hâlinde tehlikeye marûz görerek, Şemsü'l-Mülk'ün yaptırdığı bu âbideleri, şehir içinde inşâ ettirmek istedi. "Taşınıp" (malzemesi alınıp?) yeniden yapılan minâre, az sonra yıkılmış idi, fakat tekrar binâ olunarak, günümüze kadar ayakta duran Uluğ-minâr vücûd buldu. Tekrar imâr olmakla birlikte, yine hâlâ mevcûd bulunan Buḥârâ Uluğ-câmii de Arslan Hâkân'ın eseridir. Bu sırada, Şemsü'l-Mülk'ün ünlü Şemsâbâd veya Goruk adlı sarayı da, tamîr görerek, bayram namâzghâhı şekline sokuldu. Mihrâb ve minber ile, namaz rikatları esnâsında, hızlı sesle tekbîr getirenler için kaideler ilâvesi ile, saray, ibâdethâneye çevrildi. Hâkânî Türkleri, Resûlullah'ın, Hanefî mezhebince tefsîr edilen geleneğini sürdürmekte idiler:⁶³ kadınlar, günlük ve bayram namazlarına katılmakta idi. Fakat cuma namazına, ancak "fitne" uyandırmayacak, gösterişsiz kadınların gelmesi câiz idi.

Arslan Hâkân, kendi sarayını, Buḥârâ ilinin doğusunda, Kök-Türk sülâlesinin makamlarından olan Baykend'deki yüksek mevkide yaptırdı. Sarayın bulunduğu tepenin eteğinde de bir imâret inşâ ettirdi. Yakındaki Kara-köl (göl)'den getirilen su, imârete kadar kolayca vardı, fakat tepede bulunan saraya, zorluk ile, taş borulardan çıkarıldı.

Arslan Hâkân'ın saray ve hayrât müesseselerini birleştiren Baykend külliyesi, Şemsü'l-Mülk'ün Harcang "âbidesinin hem saray, hem de "ribât" veçheleri bulunmasını izâh edebilmektedir.

⁶² Narşahî, 49-51.

⁶³ Saraḥsî, II, 23, 41.

Hâkânî hükümdârları, yaptıkları hayrât müesseselerinde ikamet de etmekte idiler.

Harcang'deki âbidenin kuzey bölümünde bulunan arz odasının tam ortasına, yenilenme sırasında ilâve olunan sekiz-köşeli sed (levha VII/b), iki sûrette kullanılabilir. Arkasında eyvân da olan sed, taht "şuffa"sı olup, "kurvı-çovaç" denen, Hâkânî hükümdârlarının saltanat alâmeti şemsiye, veya otag, buraya kurulmuş olabilir. Fakat, aynı sekiz-köşeli sed, medrese "şahn"ı olarak da tasavvur edilebilir. Arz odasında, her hâlde, namaz kılındığından şüphe edilemeyeceğine göre, güneye açılan kapının⁶⁴ mihrâb vazifesi de gördüğü belirir (nitekim Nümickes'de bir saray kapısı mihrâb sayılıyordu). Harcang arz odası hükümdara mahsûs ise, o, cuma namazını, maiyeti ile birlikte kılar iken, cemâatin bulunduğu tarafa kapı açılması şart idi. O takdîrde ise, bu mahal bir "maşûre" mâhiyetinde kalmuş olsa gerek. Esâsen, arz-odasının etrâfını saran, alçak duvar üzerine, çift küçük-sütünlardan müteşekkil, yukarıda anlatılan "maşûre", yenilenmeden sonra da mevcûd idi; veya, hattâ, belki o zamânda yapılmıştı.⁶⁵ Arz odası, "maşûre" ile sınırlanmış ise, cemaat nerede namaz kılıyordu? Bu suâlin cevâbını, âbidenin cenûb avlusunda, ikinci imâr sırasında yapılan değişiklik vermektedir (levha III/a ile VI/c ve VII/b'yi mukayese ediniz). Güney avlunun şimâlî avluya muttasıl bölümü, duvarlar ile, girişin iki yanındaki hizmet odalarından ayrılmış ve ayrı bir avlu teşekkül etmiş. Cemâat, belki, bu avluda namaz kılıyordu. Bu avluda, mihrâb mahiyetinde olabilecek bir çift tâk da dikkati çeker (levha VI/c).

Harcang âbidesinin şimâlî arz-odasında, ikinci imâr sırasında yapılan büyük değişiklik, önceden ne şekilde örtülü olduğu bilinmeyen bu mahallin, merkezî büyük bir kubbe etrâfında dizilen tâlî kubbeler ile örtülmesi oldu. Ortadaki 18 metre kutru olan ve tepesinde ışık yeri bulunan büyük kubbe, onaltı-köşeli iç içe hücreler ile süslü bir kasnak ile, kemerler taşıyan, sekiz çift-filpâyeye dayanıyordu (levha VII/c). Büyük kubbenin etrafındaki, dört-köşe plan üzerine revâkların, onaltı küçük kubbeleri ise, iç yönde çift-filpâyelerde, dış tarafta, filpâyelere muvâzî sütünlarda destek buluyordu. Revâkların dışında

⁶⁴ Sarahşi, II, 25. Nümickes: Mağdisî, *Ahsanu't-takâsim fi ma'rifati'l aqâlim* (Leiden 1906), 281.

⁶⁵ Kaynaklar (Sources): Esin (1983a), levha IV/a. Id., (1983b), 175-80, pl. II/a.

ise, kuzey ve güney mihverlerde tâklî evvânlar açılıyor ve kalan kısımlar hücrelere taksîm edilmiş bulunuyordu (levha VII/b,c). Artık, bütün merkezî kısmın örtülü olup, belki şimâlî ve cenubî eyvanlar ve doğu ile batı yönler ile, büyük kubbenin tepesinden ışık aldığı tasavvur edilebilir. Merkezî kısmın iki yanındaki, $36,5 \times 18,7$ uzunluğundaki sâhaların üstü yine açık olup, uclardaki hücreler mevcûd kalmıştı (levha VI/b,c).

Harcang âbidesinin şimâlî arz odasında yapılan, merkezî büyük kubbe etrâfında, dört-köşe plan üstünde sıralanan küçük kubbelerden müteşekkîl tertîb, Türklerde, pek kadîm bir geleneğe ve kosmolojik tasavvurlara dayanıyordu. Gök tanrısının semavî makamı hakkında tasavvurlar ve bunlara dayanan gök tapınağı (Türkçe: “teñgrilik”) mimârîsi ile alâkalı idi (levha IV/b).⁶⁶ Gökten kut alarak, gök tanrısının mümessili sayılan kadîm Çin ve Türk hükümdârlarının Türkçe “kalık” (semavi zirve) denen makamları da, aynı kosmografik şekillerde yapılıyordu. Misâl olarak, Kuzey-batı Türkistan’da, Oğuz ilinde Baba-ata da, Kök-Türk devrinden bir kale içindeki bey meskeni, bir başka çalışmada, gösterilmişti (levha I/c,d).⁶⁷ Merkezî büyük kubbe altındaki arz odasının (levha IV/c), Türklerde en kadîm kâinât ve hükümrânlık timsâlî, otağa (levha IV/a) müşâbehetine de işâret edilmişti. Asanov’un ve bu satırları yazanın kayd eylemiş olduğu gibi,⁶⁸ bu mimârî, İslâmî devirde de devâm edecek ve eski adı Kökşibağan (Türkçe-soğdca, gök tapınağı) olan Buğârâ ilinin bugünkü Hazar bucağındaki Dîğkârûn (Çömlekçiler) mescidinde görülecekti (levha V/a,b,c). Kökşibağan, M. Sekizinci asırdan önce, bir “Türk Melik”inin şehri idi. Şehrin adından, orada bir gök tapınağı bulunduğu anlaşılış. Sekizinci asırda, İslâm’ın Buğârâ ilinde galebesi üzerine, “Türk Melik”i şehri terk etmiş ve Müslüman olan halk-bugünkü mahallî rivâyete göre, çömlekçiler topluluğu-bir mescid yapmışlardı. Kökşibağan mescidini, Yakubovskiy sekizinci asırdan, daha sonraki araştırmacılar ise on-birinci asırlardan sanmaktalar. Baba-ata hükümdar makamı (levha IV/c,d) ile Kökşibağan Mescidi (levha V) arasındaki fark, merkezî arz odasının duvarlarının kaldırılıp, kubbe ağırlığının filpâyelere

⁶⁶ *Drevneturkskiy Slovar*’ (Leningrad 1969), s.v.

⁶⁷ Esin (1983b), pl. II/b.

⁶⁸ Esin, (1983a), 47-49, levha V. Id, (1983b), 186-87 Tafsîlat (Details): Esin (1970). Asanov, 142-43.

verilerek, cemâatin sığabileceği bir mekân temîn edilmiş olmasıdır. Hırcang âbidesinin “mağşûre”li arz odası (levha VII), Asanov’un işâret ettiği üzere, Kökşibağan Mescidine (levha V) benzer bir tertiptir.

Hırcang Anıtı üzerinde duran sanat-târîhcileri, şimâlî arz odasının, daha sonraki Türkistan yapılarına ilhâm verdiği dikkati çekmektedirler.⁶⁹ İmâr faaliyeti ile tanınan Özbek Hanlarından, Şaybânî koluna mensûb ‘Abdullah’ın, Hırcang Ribât’ında, 1579’da oturduğu hatırlatılmaktadır.⁷⁰ Nitekim bu hükümdârın Buğârâ’da yaptırdığı medrese Hırcang âbidesindeki arz odası biçimindedir.⁷¹ G. A. Pugaçenkova ile N. B. Nemtzeva başka misâller de vermişler.⁷²

Nemtzeva,⁷³ Hırcang arz odasının tertibinin İran ve Türkiye’deki numûneleri üzerinde de durmuş. Böylece, Türkiye bahsinde, A. Kuran’ın⁷⁴ Danişmend’li medreselerinin şekli menşesine dâir suâlîne cevap vermiş olmaktadır. İki araştırmacının, Türkistan’dan Türkiye’ye uzanan yollardan verdikleri misâllere, yukarıda sözü geçen daha eskileri de ilâve edilip, zamân içinde sıralanınca, kosmolojik bir tasavvurdan doğan uslûbun, zincirleme silsilesi ortaya çıkmaktadır: Uygur resmindeki gök tanrısı “ordu”su (makamı) (levha. IV/b: dokuzuncu-onuncu asırlardan) ile Baba-ata Bey Meskeni (levha IV/c: yedinci-sekizinci asırlardan), Kökşibağan Mescidine (levha V: sekizinci, veya onbirinci asırdan) ve Hırcang arz odasına (levha VI/b,c; VII/c: onbirinci, veya erken onikinci asır) yol açmıştır. Nemtzeva, daha sonra, bugünkü Türkmenistan’da, Merv’de, Selçuklu Sultan Sancar Türbesine işâret etmiş (bu âbide, adından Türk olduğu beliren, Saraşslı Atsız-oğlu Muhammed’in eseridir.⁷⁵ (onikinci asır). Kuran,⁷⁶ yine onikinci asırda, Yağlıbasan’ın Nıksar ve Tokat’ta yaptırdığı medreselere dikkati çekmiş (levha IX/a,b,c).

⁶⁹ G.A. Pugaçenkova, “K Tipologii Rabata Çelebi Han”, *Stroitel’stvo i Arhitektura Uzbekistana*, X (Taşkent 1984), 11-13.

⁷⁰ Nemtzeva, 115.

⁷¹ G.A. Pugaçenkova – L. I. Rempel’, *Istoriya Iskusstv Uzbekistana* (M., 1965), levha 300, 324.

⁷² Bkz. (See), not (note) 69-70.

⁷³ Nemtzeva, 125.

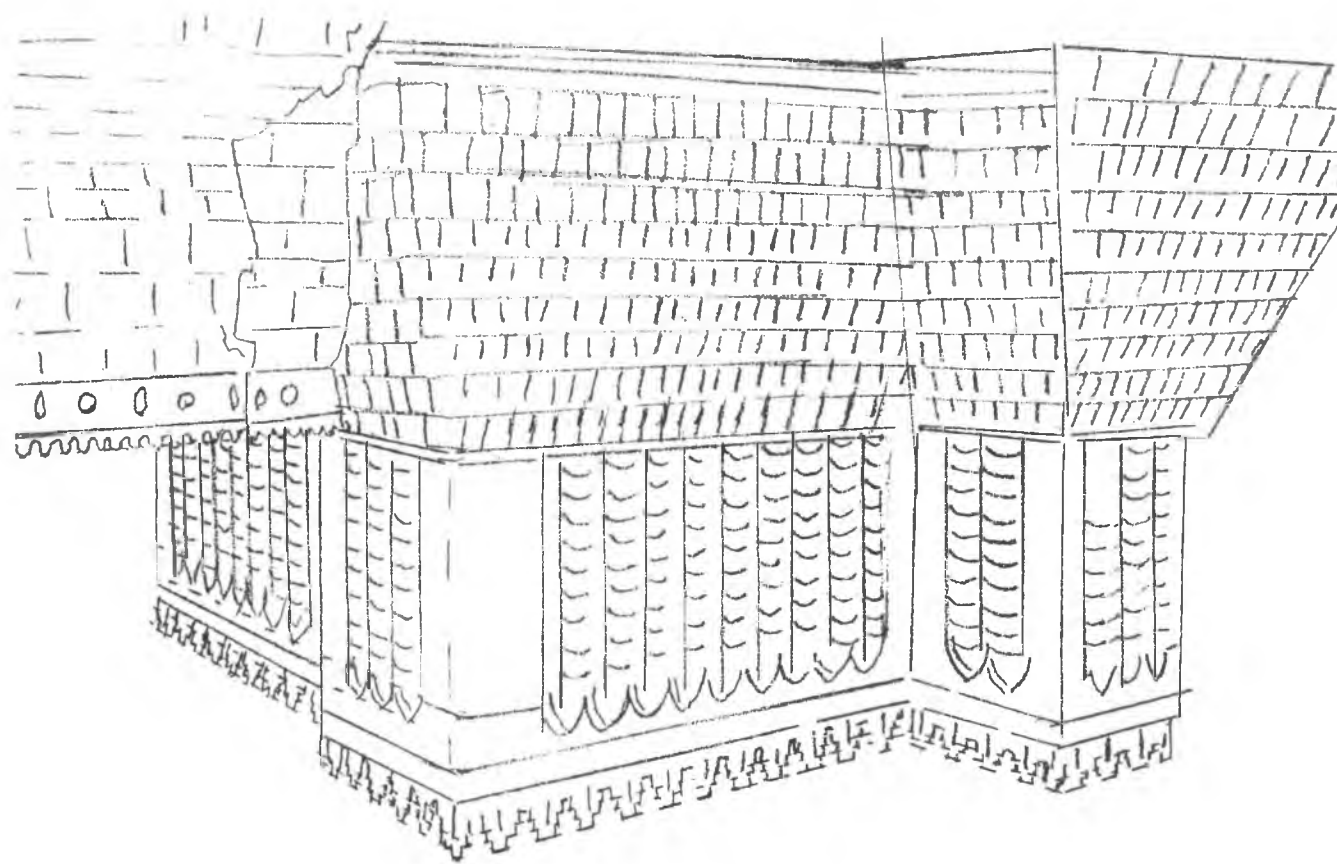
⁷⁴ Kuran, 15-20, res. 6, 14, 16.

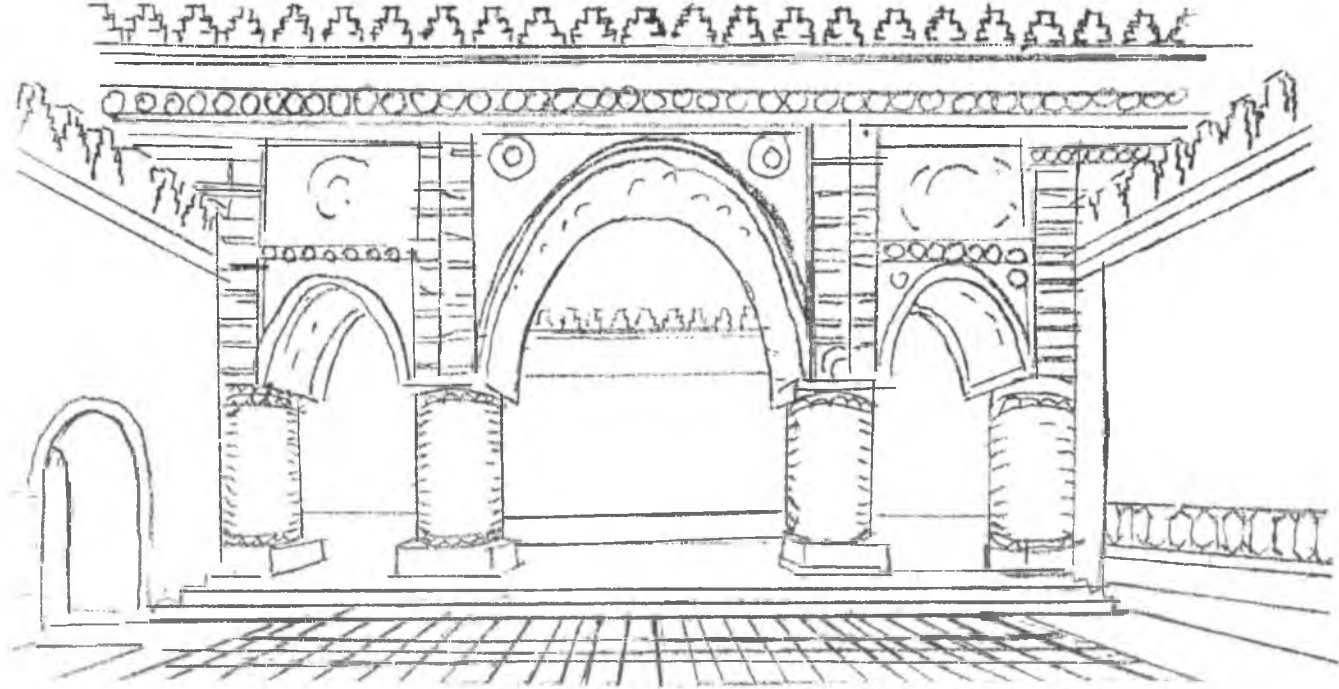
⁷⁵ G.A. Pugaçenkova, *Iskusstvo Turkmenistana* (M., 1967), 212, 222.

⁷⁶ Bkz. (See), not (note) 74.

Nemtzeva,⁷⁷ bundan sonra, Türkiye'deki numûneler olarak, Selçuk'ta İsa-bey Câmii'ni göstermekte (ondördüncü asır) ve, en nihâyet, filpâye üstünde yükselen muazzam kubbe tertîbinin "dâhiyâne şâheseri" dediği Sinân'ın âbidelerinde İstanbul'da Süleymâniye ve Edirne'de Selîmiye ile, aynı uslûbun zirveye vardığını müşâhede etmektedir.

⁷⁷ Bkz. (See), not (note) 73.

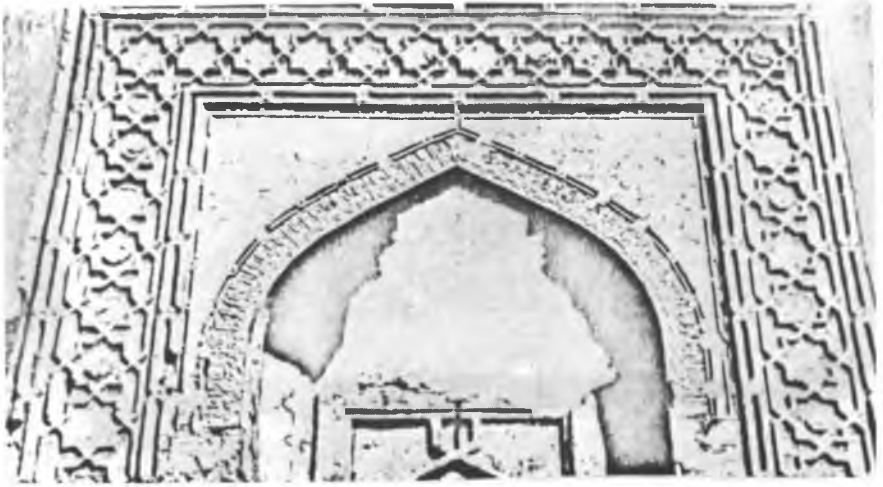

I/a, b — Buhârâ ilinde, Kök-Türk devrinden (VI-VIII'inci asırlar) Varah a sarayının dış ve i  görünüŐlerinin Nil'sen tarafından rekonstit yonu.
(The reconstitution, by Nil'sen, of the façade and inner courtyard of the K k-Türk period Varah a Palace, Buhârâ province (VI-VIIIth centuries).

II/a

II/b

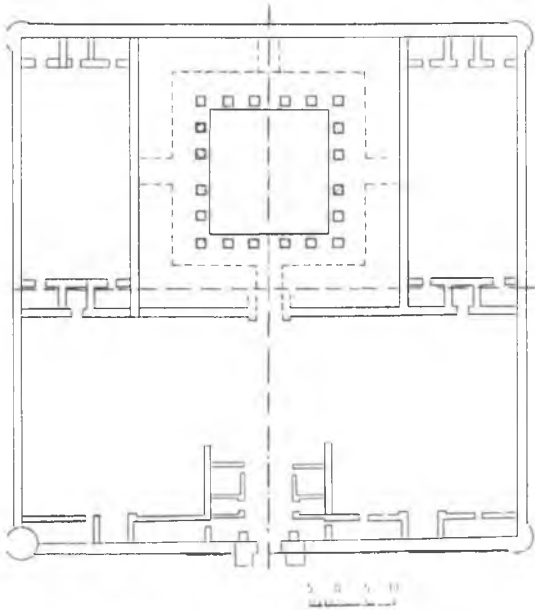
II/c

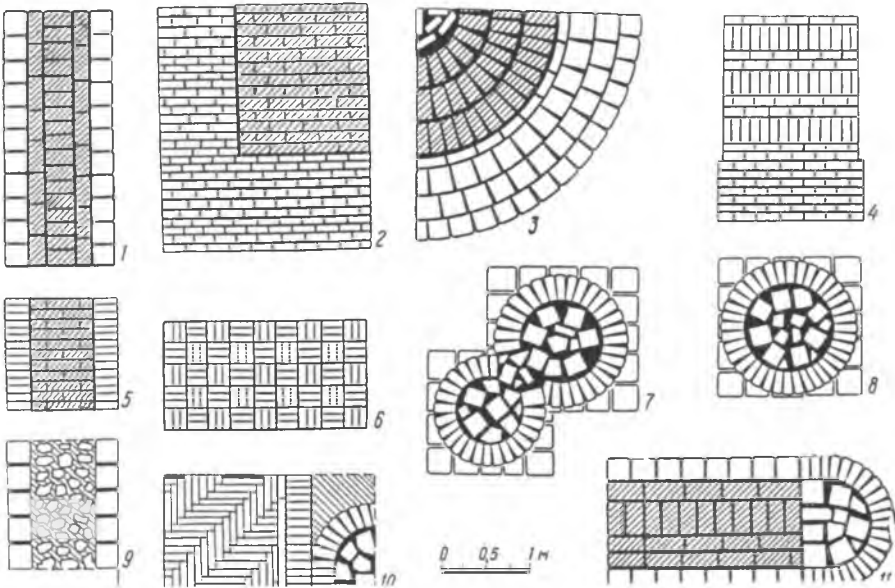
II/a, b, c — “Hâkânî Türk” sülâlesinden, İbrâhîm-oğlu Çu Tigin Nasr II Şemsü'l-Mülk'ün, H. 451/1078'de, Harcang'de yaptırdığı Ribât-i Melik'in kitâbeli tâkindan ve yıkılmadan önceki görünüşünden fotoğraflar. Nemtzeva ile Nosov'dan. (Photographs of the portal with inscription and of the façade, before the demolition of Ribât-i Malik, built at Harcang, in 451/1078, by the Hâkânid monarch Çu Tigin Nasr II Şems al-Mulk. After Nemtzeva and Nosov).

E. ESİN “Ribât-i Melik”

III/a

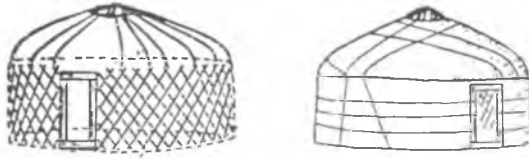

III/b

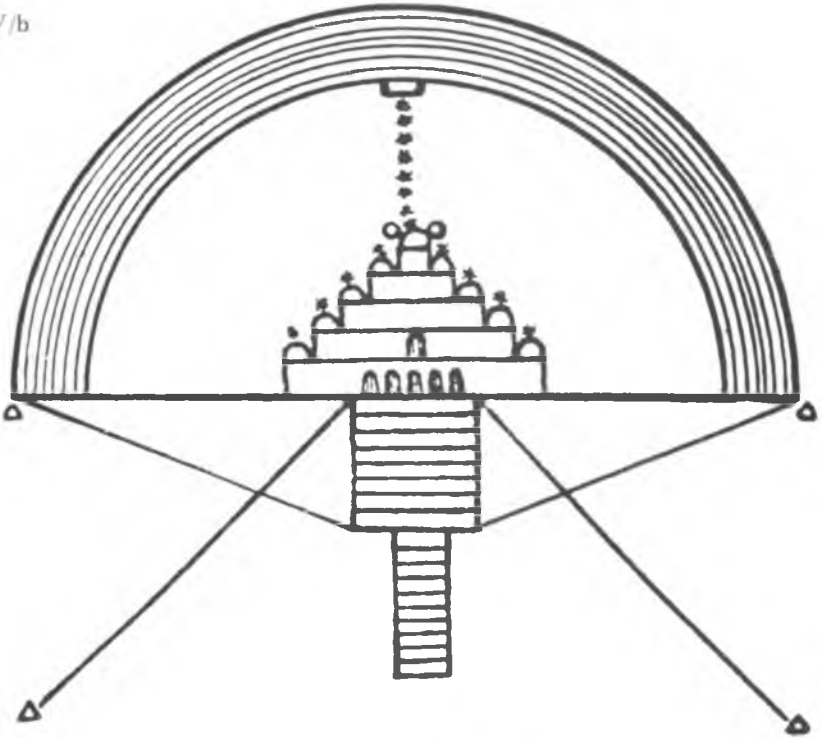

III/a, b — Harcang âbidesinin ilk yapılış planı ve tuğla tezyinâtı. Nemtzeva'dan.
(The ground-plan of the first period of the Harcang monument and specimens
of brickwork. After Nemtzeva).

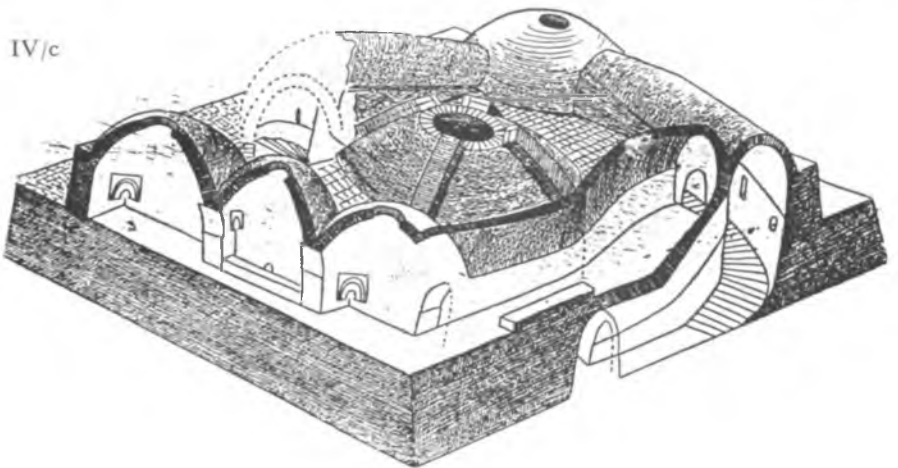
IV/a

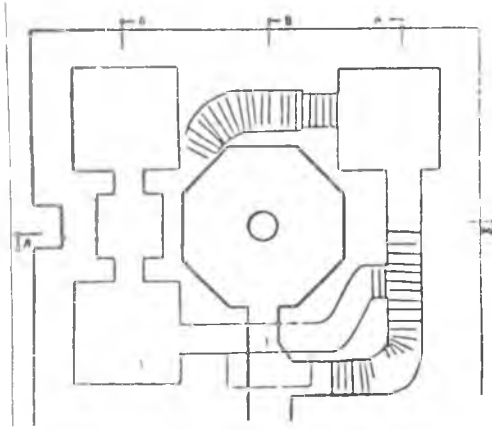
IV/b

IV/c

IV/d

IV/a — Ortaçağ Türk otağının Vaynşteyn tarafından rekonstitüsü. (A re-constitution, by Vaynşteyn, of the mediaeval Turkish tent).

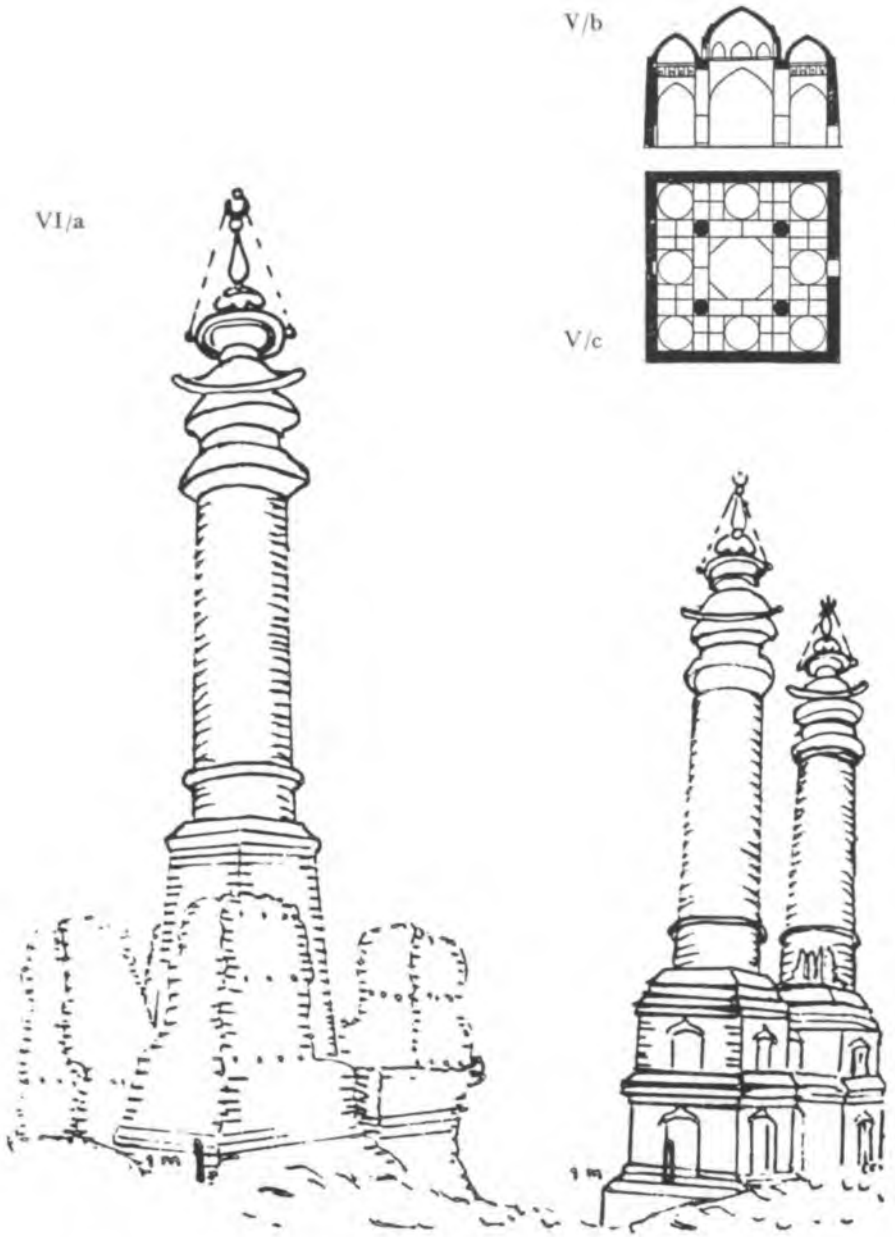
IV/b — Gök tanrısı ile yıldız burçlarının “Ordu”larını (makamlarını) gösteren, IX-XII’inci asırlardan Uygur duvar resmi. Esin, “Balık and Ordu”dan.

(Uygur mural, depicting the celestial mansions of the god of heaven and of astral personifications, dated in the IX-XIIth centuries. After Esin, “Balık and Ordu”).

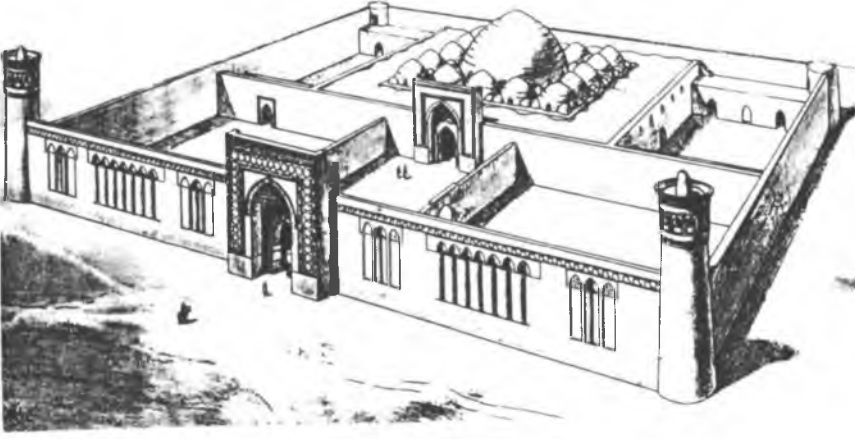
V/a, b, c — Kökşibagan Mescidinin görünüşü (Esin, “Kökşibagan”) ve planı ile kesiti (Asanov’dan).

(A photograph of the Kökşibagan mosque, after Esin, “Kökşibagan” and its ground-plan and vertical section, after Asanov).

VI/a — Uyğur başkenti Koça'da, üstüvânî "ediz-ev"ler (dînî Budhist kuleler).
 Esin, *Kültür Tarîhi*'nden.
 (Cylindriform variety of Buddhist column-towers, in the ruins of the Uyğur capital,
 Koço. After Esin, *History ...*).

VI/b

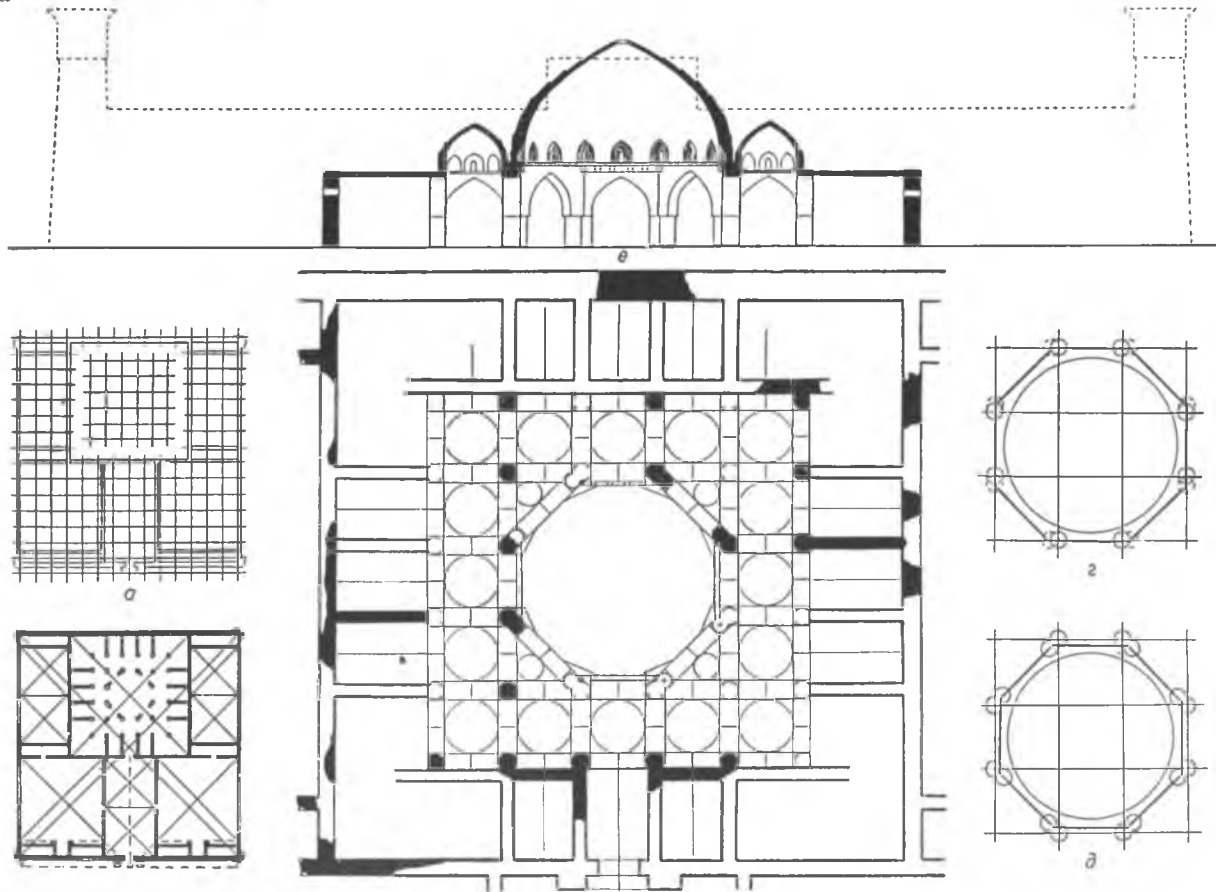

VI/c

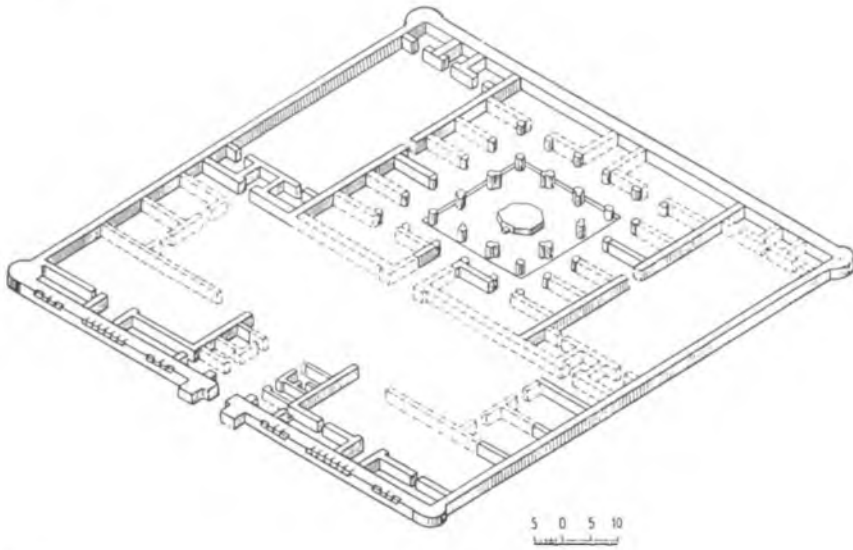

VI/b, c — Harçang âbidesinin Asanov tarafından rekonstitüsyonunun cenubî ve şimâlî görüşleri.
(Southern and northern views of Asanov's reconstitution of the Harçang monument).

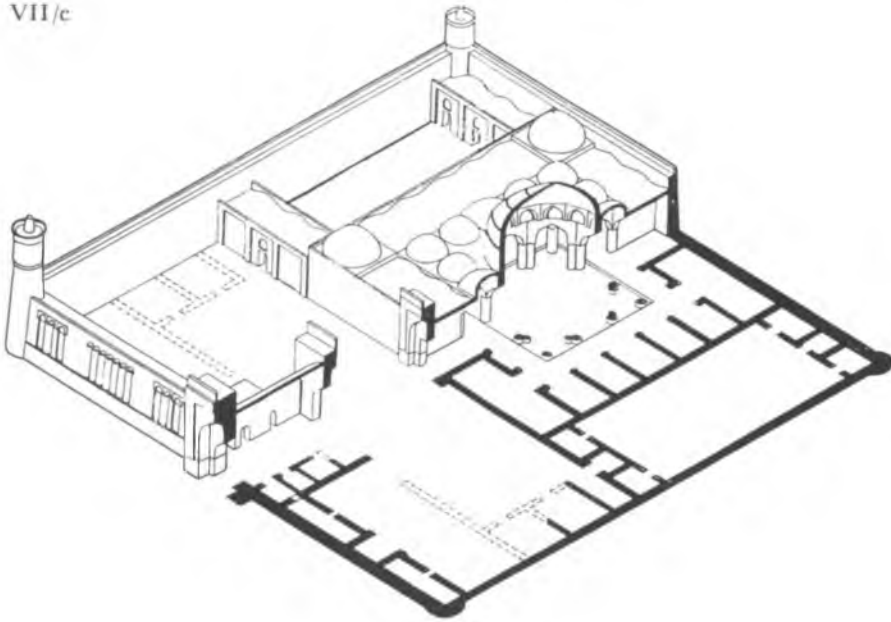
VII/a Nemtzeva).

VII/b

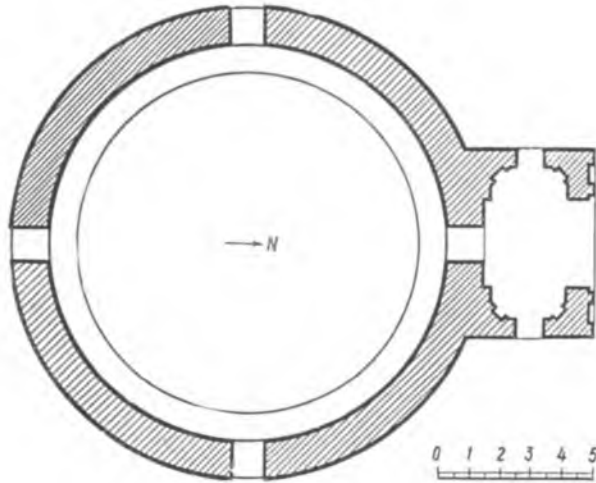

VII/c

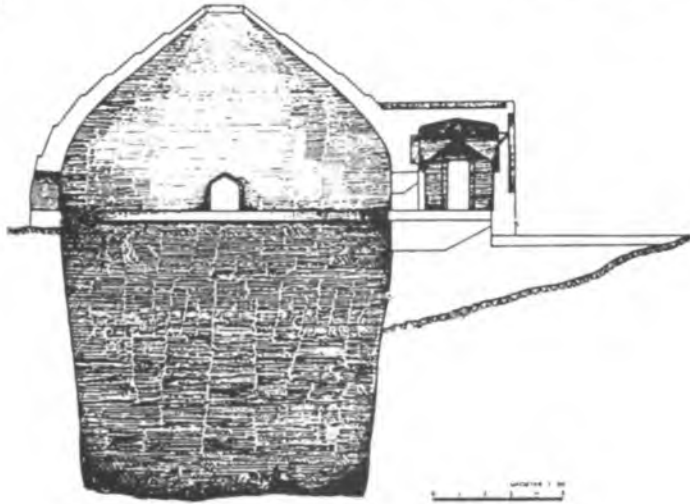

VII/a, b, c — Harçang âbidesinin ikinci imâr devrinde durum. Asanov ve Nemtzeva'dan.
(The second period of the Harçang monument. After Asanov and Nemtzeva).

VIII/a

VIII/b

VIII/c

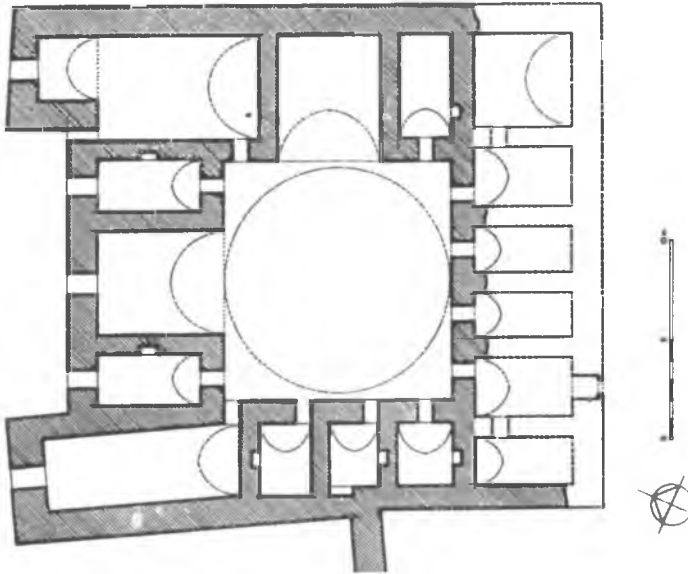
VIII/a,b,c — Harcang âbidesini su mahzeninin planı, kesiti, ve görünüşü. Nemtzeva'dan.

(The ground-plan, vertical section, and façade of the Harcang water-reservoir. After Nemtzeva).

IX/a

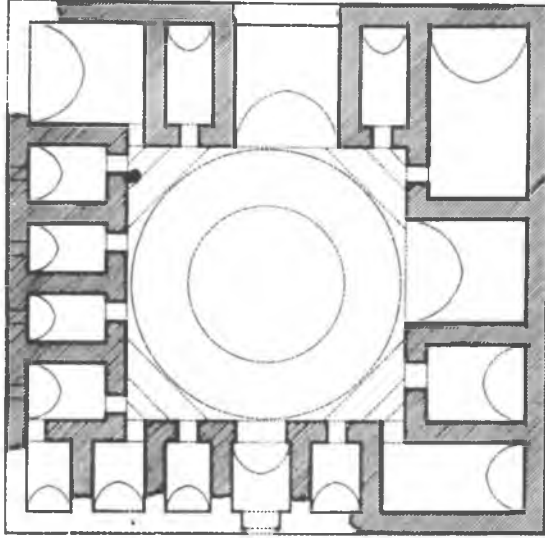
IX/b

IX/c

IX/d

IX/a,b,c,d — Niksar ve Tokat'daki Yağıbasan Medreselerinin (onikinci asır) çok yıkılmadan önceki fotoğrafları ve planları. Kuran'dan.

(The photographs before extensive damage, of the *madrasas* in Niksar and Tokat built by Yağıbasan, in the twelfth century and the ground-plans published by A. Kuran).

BİBLİOGRAFİK KISALTMALAR LİSTESİ
(LIST OF BIBLIOGRAPHIC ABBREVIATIONS)

A: Ankara.

- A.A. Asanov, "Predvaritel'naya rekonstruktsiya soorujeniya", XKSA, 142-47.
'Âşım Efendi, *Kâmusu Muhiţ tercemesi* (Istanbul H., 1268-72). Id., *Burhân-ı Kâfi' tercemesi* (I., H., 1287).
'Avfi, *Lubâb'ul-lubâb*, Leiden 1908.
W. Barthold, *Turkestan v epohu Mongol'skogo Naşestviya*, I (*Tekstü*: Arapça ve Farsça kaynaklar) (Texts, in Arabic and Persian) (M., 1900). Id., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, London 1928.
M.S. Bulatov, "Analiz Sorazmernostey Plana Karavan-saraya", XKSA, 146-48.
G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (O., 1972).
E. Esin, "Kökşibağan", *Türk Kültürü*, XCVIII (A., XII-1970). Id., *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târîhi ve İslâma Giriş* (I., 1978). Id., "Böri Tigin Tamgaç Buğra Hâkân Birinci İbrâhîm'in Samarqand'da yaptırdığı âbideler", *STY*, VIII (I., 1979), 37-56. Id., *A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture* (I., 1980). Id., "Tengrilik", *STY*, XII (I., 1983/a). Id., "Balık and Ordu", *Central Asiatic Journal*, XXVII/3-4 (Wiesbaden, 1983/b).
Hüseynî (Sadru'd-Dîn ibn 'Alî), *Ahbâru Devleti's-Selçukîyye*, N. Lugal terc., (Ankara 1943).
İbnü'l-Aşîr, *Al-Kâmil fi't-Târîh*, (Beirut H. 1386).
Kâşgarî (Maĥmûd), *Dîvânü Luġâtî-t-Türk*, B. Atalay bask., (Ankara 1941-43).
A. Kuran, *Anadolu Medreseleri*, I (Ankara 1969).
A. Lehmann, "Reise nach Buchara und Samarkand, in den Jahren 1841-42", *Beitraege zur Kenntnis des Russischen Reiches*, XVII, (Petrograd 1852).
M.: Moskova.
Mu'înu'l-Fuĥarâ (Aĥmed b. Maĥmûd), *Târîh-i Monla-zâde*, (Tehrân H. 1339).
S. Nafîsî, *Ta'likât-ı Târîh-i Mas'ûdî-i Bayhaĥî*, (Tehrân H., 1332).
Narşahî, *Târîh-i Buĥârâ*, Schefer bask., (Petrograd 1892).
N.B. Nemtzeva, "Rabat-i Malik", XKSA, 112-42.
A. Nil'sen, "Varaxşaskaya Tsitadel", *Trudi Instituta Istorii i Arxeologii AN Uzbek. SSR*, VII, (Taşkent 1956).
A Nosov, "Rabati malik", *Arxitektura SSSR* (1978/2).
O.: Oxford.
O. Pritsak, "Von den Karluken zu den Karachaniden", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft*, CI (1951). Id., "Kara-Hanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, (I., 1955).
Sam'ânî, *Al-Ansâb*, Haydarâbâd, (Haydarâbâd 1397).
Saraĥsî (Abû Bekr Muĥammed b. Aĥmed), *Kitâbu'l-Mabsûţ*, I., 1982.
STY: Sanat Târîhi Yıllığı
Z.V. Togan, "Kara-Hanlı Târîhi Hakkında Bazı Kaynaklar", *Türk Yurâu*, CCCXXIX, XI, (I., 1960).
I.N. Umnyakov, "Rabat-i Malik", *V.V. Bartolhd, Ego uçeniki i Poçitateli*, (Taşkent 1927).
'Utbi, *Târîh-i Yemîni* (Tehrân H., 1334).
XKSA: *Xudojestvennaya Kul'tura Sredney Azii IX-XIII Vekov*, (Taşkent 1983).
Yûsuf Hâş Hâcib, *Kutadgu-bilig*, R. Arat bask., (Ankara 1947).

